

ԿԱՐԵՆ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ
ԽՍՀՄ ՈԱԶՄԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐԱԿԱՆ
ՀԱՄԱԼԻՐԻ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ**

ԵՐԵՎԱՆ 2015

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ**

ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

КАРЕН ГАМЛЕТОВИЧ ХАЧАТРЯН

**АРМЕНИЯ В СИСТЕМЕ
ВОЕННО-ПРОМЫШЛЕННОГО КОМПЛЕКСА СССР
(1922–1991 гг.)**

ЕРЕВАН–2015

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԿԱՐԵՆ ԶԱՍԼԵՏԻ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԽՍՐՄ ՌԱԶՄԱԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐԱԿԱՆ
ՀԱՄԱԼԻՐԻ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ
(1922–1991 թթ.)

ՄԵՍՐՈՊ ԱՐՔ. ԱՇԾԵԱՆ
ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ

132

ARCH. MESROB ASHJIAN
BOOK SERIES

132

ԵՐԵՎԱՆ–2015

ՀՏԴ 94(479.25)
ԳՄԴ 63.3(5Հ)
Խ 282

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ:

Խաչատրյան Կ.Յ.

Խ 282 Հայաստանը ԽՍՀՄ ռազմաարդյունաբերական համալիրի համակարգում (1922–1991 թթ.): Խմբ.՝ պ.գ.դ., պրոֆ. Յ.Ս. Հարությունյան, - Եր.: ՀՀ ԳԱԱ պատմ. ինստ., 2015. – 345 էջ:

Մենագրությունում առաջին անգամ հայ պատմագրության մեջ ԽՍՀՄ ռազմաարդյունաբերական համալիրի (ՌԱՀ) ստեղծման և փուլային զարգացման պատմության ընդհանուր համատեքստում բացահայտվում է Հայաստանի երկրորդ (խորհրդային) հանրապետության արդյունաբերության և գիտության ներդրումը ԽՍՀՄ ՌԱՀ–ում խորհրդային ամբողջ ժամանակաշրջանում: Ցույց է տրվում խորհրդային Հայաստանում իրականացված ռազմապաշտպանական միջոցառումների նշանակությունը հանրապետության պաշտպանունակության ամրապնդման և անվտանգության ապահովման գործում:

Գիրքը հասցեագրված է պատմաբաններին, հայրենի պատմությամբ հետաքրքրվող լայն հասարակայնությանը:

ՀՏԴ 94(479.25)

ԳՄԴ 63.3(5Հ)

ISBN 978-9939-860-20-6

© ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, 2015

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Թեմայի համալիր ուսումնասիրության, առաջադրված հիմնախնդիրների ամփոփման արդյունքում հանգել ենք ներքոնշյալ հիմնական եզրահանգումների:

- ԽՍՀՄ ռազմաարդյունաբերական համալիրը՝ արտադրական ձեռնարկությունների, գիտահետազոտական և նախագծակոնստրուկտորային մասնագիտացված կազմակերպությունների մի համակարգ էր, որն իրականացնում էր ռազմական տեխնիկայի, սպառազինության և ռազմանթերքի, ռազմատեխնիկական միջոցների մշակման, արտադրության ու նորոգման պետական պատվերներ: Խորհրդային ՌԱՀ-ի նյութատեխնիկական և տնտեսական գլխավոր բաղադրիչն էր ռազմապաշտպանական արտադրությունը, ուստի «ՌԱՀ» հասկացությունը ԽՍՀՄ-ում համարժեք էր «ռազմապաշտպանական արդյունաբերություն», «պաշտպանական արդյունաբերություն», «պաշտպանական արդյունաբերական համալիր» հասկացություններին: Վերջինս իր մեջ ներառել և միավորել է խորհրդային արդյունաբերության ռազմապաշտպանական ճյուղերի գործարաններն ու ձեռնարկությունները, գիտաարտադրական միավորումները, գիտահետազոտական և նախագծակոնստրուկտորային հաստատություններն ու կազմակերպությունները, դրանց կառավարման մարմինները:

- 1920–1930–ական թթ. համեմատաբար խաղաղ միջազգային պայմաններում ԽՍՀՄ-ում վճռական քայլեր ձեռնարկվեցին խորհրդային ռազմապաշտպանական արդյունաբերության ստեղծման և զարգացման, նրա կառավարման համակարգի կատարելագործման ուղղությամբ: Գործընթացի արդյունքում՝ խորհրդային իշխանության ընդամենը երկու տասնամյակներում ռազմապաշտպանական արդյունաբերությունը վերածվեց ԽՍՀՄ տնտեսության արդյունաբերական խոշոր ճյուղի, սպառազինություն ներմուծող երկրից ԽՍՀՄ-ը դարձավ սպառազինության մատակարար Եվրո-

պայի և Ասիայի մի շարք երկրների համար: Արդեն Երկրորդ աշխարհամարտի սկզբին և Հայրենական պատերազմի նախաշեմին ԽՍՀՄ-ը հիմնականում լուծել էր երկրի ռազմապաշտպանական արդյունաբերության ստեղծման կարևոր հիմնախնդիրը:

- Հայաստանի առաջին հանրապետությունից Խորհրդային Հայաստանը ժառանգեց ամբողջությամբ քայքայված և հետամնաց տնտեսություն, խորհրդայնացման պահին երկիրը գրեթե չունեց արդյունաբերական հզորություններ, խոշոր գործարաններ ու ձեռնարկություններ, իսկ գոյություն ունեցող մի քանի փոքր արտադրամասերն ու մեխանիկական արհեստանոցները հունքի ու ֆինանսական ներդրումների իսպառ բացակայության պայմաններում փլուզման եզրին էին: Ինչ վերաբերում է ռազմական արտադրանքի և ռազմական տեխնիկայի վերանորոգման ոլորտին, ապա Առաջին հանրապետության տարիներին այն կրել է սիմվոլիկ բնույթ:

- 1920–1930–ական թթ. դարձան Խորհրդային Հայաստանի արդյունաբերության աննախադեպ զարգացման տարիներ, կառուցվեցին ու շահագործման հանձնվեցին նորագույն սարքավորումներով համալրված արդյունաբերական տասնյակ գործարաններ և ձեռնարկություններ: Արդեն 1930–ական թվականների վերջին Հայաստանում առկա էր բազմաճյուղ արդյունաբերություն, ինչը հնարավորություն տվեց կենտրոնական իշխանություններին Հայրենական պատերազմի նախօրյակին Հայաստանն ընդգրկելու ԽՍՀՄ-ում ձևավորվող ռազմարդյունաբերական համալիրում:

- Ինչպես ամբողջ ԽՍՀՄ-ում, այնպես էլ Խորհրդային Հայաստանում նախապատերազմյան տարիներին անչափ կարևորվում էր ժողտնտեսությունում ռազմապաշտպանական միջոցառումների իրականացման ռազմավարությունը: ՀՍԽՍՀ ռազմապաշտպանական միջոցառումների ծրագիրը չէր առանձնացվում հանրապետության տնտեսության զարգացման ամբողջական ծրագրից, իսկ դրա իրականացումը լուրջ խթան հանդիսացավ

Խորհրդային Հայաստանի հետագա զարգացման և պաշտպանունակության ամրապնդման համար:

- Երկրորդ համաշխարհային և Հայրենական պատերազմների տարիներին հանդիսանալով ԽՍՀՄ–ի սահմանամերձ տարածք և ռազմական գործողությունների հավանական թատերաբեմ՝ Խորհրդային Հայաստանը կարևոր տեղ էր զբաղեցնում ԽՍՀՄ–ի ռազմապաշտպանական միջոցառումներում: Հայաստանը, նրա պաշտպանունակության, ռազմական պատրաստվածության, պաշտպանական արդյունաբերության ներուժի հզորացման խնդիրները կարևորվում էին Խորհրդային դեկադարության կողմից: Հանրապետությունում տեղակայվեցին ռազմական զգալի ուժեր և միջոցներ, ներմուծվեցին մեծ քանակությամբ սարքավորումներ և ռազմավարական հույժ: Վերջինս հրատապ դարձրեց վերակառուցելու Խորհրդային Հայաստանի արդյունաբերական որոշ գործարանները և ձեռնարկությունները՝ ռազմաարդյունաբերական պատվերներ կատարելու և վնասված ռազմական տեխնիկական վերանորոգելու համար: Հանրապետությունում մեծ ուշադրություն դարձվեց բնակչությանը հակաօդային և հակաքիմիական պաշտպանության նախապատրաստելու խնդրին, նաև հակառակորդի հնարավոր ներխուժման սահմանամերձ վայրերում պաշտպանական ամրությունների շինարարությանը, ուժեղացվեց արդյունաբերական կառույցների պաշտպանությունը:

- Հայրենական պատերազմի նախօրյակին Երևանում հիմնված թիվ 447 ինքնաթիռաշինական գործարանում իրականացվեցին վնասված ռազմական ինքնաթիռների վերանորոգման աշխատանքներ, Թբիլիսիում գտնվող թիվ 31 ինքնաթիռաշինական գործարանի հետ կոոպերացիայի միջոցով արտադրվեցին «Յակ–3» կործանիչների պահեստամասեր, թևեր ու շասսիներ: Գործարանում կազմակերպվեց «ՌԻՏ–2Մ» ուսումնամարզական թեթև ինքնաթիռների շարային արտադրություն: Պատերազմից հետո թիվ 447 գործարանը վերափոխվեց էլեկտրամեքենաշինական գործա-

րանի, ներդրումներ կատարվեցին շինարարությունն ավարտին հասցնելու համար:

- Հայրենական պատերազմի առաջին իսկ օրերից խորհրդային Հայաստանն ամենայն պատասխանատվությամբ մասնակից դարձավ ԽՍՀՄ ռազմապաշտպանական ադյունաբերության առջև ԽՍՀՄ Պաշտպանության պետական կոմիտեի կողմից դրված մեծածավալ խնդիրների լուծմանը: Հանրապետության տնտեսությունը պատերազմի պահանջներին համապատասխան վերակառուցելու և ռազմականացնելու գործում մեծ դեր ունեցան ՀԽՍՀ կառավարությունը, կուսակցական, խորհրդային և իշխանության այլ մարմինները: Գործադիր իշխանության կարևոր գործառույթներ էր իրականացնում ՀԽՍՀ ժողկոմխորհին կից գործող պետական կարգադրիչ մարմինը՝ «Համատեղ միստը»: Վերջինս ղեկավարում և համակարգում էր հանրապետության ռազմական տնտեսությունը, ռազմապաշտպանական արդյունաբերության աշխատանքները, ռազմական պատվերների կատարումը: Ռազմապաշտպանական նշանակության արտադրանքի, զենքի ու ռազմամթերքի թողարկմանը մասնակցեցին հանրապետության արդյունաբերության գրեթե բոլոր ճյուղերը, շուրջ հինգ տասնյակ գործարաններ ու ֆաբրիկաներ, մեխանիկական արհեստանոցներ, այլ ձեռնարկություններ:

- Հանրապետության արդյունաբերության ռազմականացման գործընթացն ամբողջությամբ ավարտվեց 1942 թ. կեսերին: Այդ շրջանից է, որ արձանագրվեց զենքի և զինամթերքի, դրանց մասերի, հրետանային գույքի և բանակային կապի միջոցների մասերի, ռազմահանդերձանքի, ռազմավարական հուճքի, ռազմական այլ արտադրանքի պատվերների կտրուկ աճ: Ռազմապաշտպանական պատվերների մեծ ծավալներ էր իրականացնում հանրապետության քիմիական արդյունաբերությունը՝ 1942 թ. ողջ ընթացքում թողարկելով ռազմավարական կարևոր նշանակություն ունեցող հումք՝ սինթետիկ կաուչուկ, հակատանկային հեղուկ վառելիք, կաուստիկ սոդա, կալցիումի ցիանամիդ, կալցիումի կարբիդ, կար-

քինուլ, մոնոքրոմատ, քլորոֆորմ, ռազմական արդյունաբերության տարբեր ոլորտների համար անհրաժեշտ այլ նյութեր: Նշված արտադրանքը կարևոր էր հատկապես ռազմական ինքնաթիռների ու տանկերի արտադրության, ռազմական նավաշինության և սուզանավաշինության, բարձրորակ ավիացիոն բենզին և տանկային վառելիք ստանալու համար: Հայաստանում արտադրվող կաուստիկ սոդան մեծ չափերով օգտագործվում էր հատկապես Բաքվի նավթային արդյունաբերությունում: Հայաստանից Ադրբեջան առաքվում էր քիմիական այլ արտադրանք ևս, մասնավորապես քլորակիր՝ Բաքվի և նրա շրջանների հակաօդային պաշտպանությունն ապահովելու համար: Իր հերթին Խորհրդային Ադրբեջանը Հայաստան էր առաքում վառելանյութ և այլ նավթամթերք:

- Ստալինգրադի ճակատամարտում Խորհրդային զորքերի հաղթանակից հետո, երբ վերացավ գերմանաֆաշիստական ուժերի և Թուրքիայի կողմից Կովկասին ու Անդրկովկասին սպառնացող վտանգը, Հայաստանի ձեռնարկություններին տրվող ռազմական պատվերները հետզհետե նվազեցին: 1943 թվականից մինչև պատերազմի ավարտը հանրապետությունում ամբողջությամբ դադարեցվեց վաշտային ականանետների, զենքի մասերի, ռազմամթերքի որոշ տեսակների, հրետանային և ինժեներական գույքի արտադրությունը: Պատերազմի ավարտական փուլում՝ 1945 թ. առաջին ամիսներին, հանրապետությունում ռազմաճակատի համար զենք և ռազմամթերք չի արտադրվել:

- Հանրագումարի բերելով պատերազմի տարիներին ՀԽՍՀ արդյունաբերության զարգացման, նրանում պաշտպանական ոլորտի ձեռնարկությունների ձևավորման, հանրապետությունում ռազմապաշտպանական արտադրանքի թողարկման հիմնական արդյունքները՝ նշենք. Խորհրդային Հայաստանում կառուցվեցին և գործադրվեցին 30 նոր ձեռնարկություններ և 110 արտադրամասեր, այդ թվում ինքնաթիռաշինական, շարժիչների վերանորոգման, կոմպրեսորային, ավտոդողերի, պարկային գործվածքների, քիմիադեղագործական գործարաններ և այլն: Պատերազմի տարի-

ներին ՀԽՍՀ արդյունաբերությունն իրացրեց արտադրանքի շուրջ 300 նոր տեսակի թողարկում, որոնց զգալի մասն ունեւր ռազմապաշտպանական նշանակություն: Արդյունաբերությունը թողարկեց 10 անուն զինամթերք, 1՝ զենք (վաշտային ականանետներ), 6՝ կապի միջոցներ, 47՝ գունակատնտեսական և իրային գույք, 3՝ ինժեներական ծառայության և 6՝ հրետանային գույք, 20՝ քիմիական նյութ, զինվորական հագուստի տասնյակ տեսակներ և այլն: Ռազմապաշտպանական հիմնական արտադրության մեջ զբաղված անձանց թվաքանակը, համաձայն պաշտոնական տվյալների, հասնում էր 3600–ի:

- Պատերազմի տարիներին ռազմապաշտպանական ոլորտի ձեռնարկությունների զարգացման շնորհիվ հանրապետության արդյունաբերությունում տեղի ունեցան կառուցվածքային կարևոր և արմատական փոփոխություններ, ստեղծվեցին արդյունաբերական նոր հզորություններ: Մեքենաշինական և մետաղամշակման ոլորտում սկզբնավորվեցին նոր ճյուղեր՝ հաստոցաշինությունը, ինքնաթիռաշինությունը, էլեկտրամեքենաշինությունը և այլն: Հիմնադրվեցին քիմիական արդյունաբերության և գունավոր մետաղագործության նոր ենթաճյուղեր՝ կարբիդի, ալյումինի, մոլիբդենի արտադրություններ:

- Նախապատերազմյան և պատերազմի տարիներին հանրապետության ռազմապաշտպանական ոլորտի աշխատանքներում ծանրակշիռ մասնակցություն ունեցավ Խորհրդային Հայաստանի գիտությունը: ԽՍՀՄ ԳԱ հայկական մասնաճյուղի (Արմֆան) հիմքի վրա 1943 թ. նոյեմբերին Հայկական ԽՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի հիմնադրումով հայ գիտնականներն առավել հիմնարար աշխատանքներ ծավալեցին երկրի բնական պաշարների հայտնաբերման և արտադրության մեջ ներդնելու, ռազմապաշտպանական արդյունաբերության ձեռնարկությունների առջև ծառայած արտադրական գործընթացների կատարելագործման և այլ խնդիրների լուծման ուղղությամբ: Նորարական հայտնագործություններ և գյուտեր կատարվում էին ոչ միայն ակադեմիական և բուհական

միջավայրում, այլև հանրապետության արտադրական տարբեր ձեռնարկությունների լաբորատորիաներում: Գիտության տարբեր ոլորտների մասնագետների, հատկապես երկրաբանների, քիմիկոսների, ֆիզիկոսների, կենսաբանների ու դեղագործների հաջողությունները տեսանելի են ռազմապաշտպանական նշանակություն ունեցող տարբեր բնագավառներում: Նրանց գիտական հետազոտությունների արդյունքները նպաստեցին երկրի պաշտպանունակության ամրապնդմանը, խորհրդային ռազմական տեխնիկայի և միջոցների կատարելագործմանը, բանակի մարտունակության բարձրացմանը:

- Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին խորհրդաթուրքական, իսկ պատերազմի ավարտական փուլում՝ նաև ԽՍՀՄ–Արևմուտք ռազմաքաղաքական դիմակայության ոլորտում էր հայտնվել 1921 թ. մարտի 16–ի մոսկովյան պայմանագրով Թուրքիային անցած հայկական տարածքների (Կարս, Սուրմալու, Արդահան) ԽՍՀՄ–ին վերադարձնելու հարցը: Սակայն պատերազմում ԽՍՀՄ–ի երբեմնի դաշնակիցները՝ Մեծ Բրիտանիան և ԱՄՆ–ը, վճռականապես հանդես եկան Թուրքիային պաշտպանելու դիրքերից: Պատմական տվյալ ժամանակաշրջանում խնդիրը ներքաշվեց ԽՍՀՄ–ի և Արևմուտքի առճակատման, սկսվող սառը պատերազմի գաղափարական, ռազմավարական և քաղաքական հակամարտության ոլորտը, ինչն էլ կանխորոշեց խորհրդային կողմի համար նրա բացասական ելքը. հայկական տարածքները մնացին Թուրքիայի հանրապետության կազմում:

- Երկրորդ աշխարհամարտի և Հայրենական պատերազմի ռազմաճակատներում հերոսական մասնակցության, ԽՍՀՄ հաղթանակի համար հարյուրհազարավոր զոհեր տալու դիմաց խորհրդային Հայաստանը ստացավ «գերմանական ռազմավարի» իր մասնաբաժինը: Հետպատերազմյան առաջին տարիներին գերմանական տարբեր գործարաններից և ձեռնարկություններից ստացված հարյուրավոր հաստոցների ու սարքավորումների, մետաղական կոնստրուկցիաների, այլ հզորությունների շնորհիվ հանրա-

պետության արդյունաբերության ձեռնարկությունները վերազինվեցին և համալրվեցին թանկարժեք ու արդիական նոր սարքավորումներով: Դա հնարավորություն տվեց հանրապետությունում զարգացնել արդյունաբերական նոր ճյուղերը՝ էլեկտրամեքենաշինությունը, էլեկտրատեխնիկական սարքաշինությունը և այլն, ամրապնդվեց երկրի ներգրավվածությունը խորհրդային ռազմաարդյունաբերական համալիրում:

- Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո միջազգային իրադրությունն աշխարհում շարունակում էր լարված մնալ: Վերջինս նպաստեց հետպատերազմյան առաջին տասնամյակներին խորհրդային ռազմապաշտպանական արդյունաբերության աննախադեպ զարգացմանը: Սառը պատերազմի առաջին տարիներից խորհրդային արդյունաբերության ռազմապաշտպանական ոլորտը սկսեց մեկուսանալ, առանձնանալ արդյունաբերության քաղաքացիական արտադրանքի ոլորտից: Ընդհանուր առմամբ՝ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմին հաջորդող առաջին երկու տասնամյակները հանդիսացան ԽՍՀՄ-ում ռազմաարդյունաբերական համալիրի ձևավորման ավարտի շրջանը: Այդ տարիներին մշակվեցին ռազմական նոր դոկտրինի և ռազմավարության հիմքերը, ստեղծվեց գիտական և արտադրական հզոր բազա սպառազինության բոլոր տեսակների և համակարգերի հետագա զարգացման համար:

- Չետպատերազմյան տարիներին կատարելագործվեց խորհրդային ՌԱՀ-ի կառավարման համակարգը, ձևավորվեց ռազմապաշտպանական արդյունաբերության նախարարությունների, այսպես կոչված, «իննյակը», որոնցում հիմնականում կենտրոնացված էին ԽՍՀՄ-ում ռազմական արտադրանք թողարկող պաշտպանական արդյունաբերության ձեռնարկությունները: Դրանք էին՝ ԽՍՀՄ ավիացիոն արդյունաբերության, Պաշտպանական արդյունաբերության, Նավաշինության արդյունաբերության, Քիմիական արդյունաբերության, էլեկտրոնային արդյունաբերության, էլեկտրատեխնիկական արդյունաբերության, Ընդհանուր մեքենաշին-

ութեան, Ռադիոարդյունաբերութեան, Միջին մեքենաշինութեան նախարարությունները: Ոլորտի քաղաքական և տնտեսական ղեկավարումը ապահովում էին ԽՄԿԿ Կենտկոմի հատուկ բաժինները, իսկ անվտանգութեան խնդիրները՝ ՆԳՆ–ն և ՊԱԿ–ը: Խորհրդային ՌԱԶ–ի կառավարման նշված համակարգը գրեթե անփոփոխ տեսքով գոյություն ունեցավ մինչև ԽՍՀՄ–ի կազմալուծումը:

- Զետպատերազմյան տարիներին խորհրդային ռազմապաշտպանական ոլորտում շարունակեց ծանրակշիռ ներդրում ունենալ Հայաստանի քիմիական արդյունաբերությունը: Կիրովականի ազոտային հանքանյութերի գործարանին կից 1946 թ. կառուցված էլեկտրոլիզի գործարանում 1950–ական թթ. սկսվեց սինթետիկ կորունդի, մեկամինի, երկրի ռազմապաշտպանական կարիքների, խորհրդային բանակի և ռազմական տեխնիկայի համար նախատեսված քիմիական այլ նյութերի արտադրությունը: Այստեղ էր արտադրվում ատոմային և ջրածնային ռումբերի պատրաստման համար անհրաժեշտ բաղադրամաս հանդիսացող, այսպես կոչված, «ծանր ջուրը», առանց որի հնարավոր չէր արձակել նշված ռումբերը:

- Զետպատերազմյան առաջին տասնամյակներին խորհրդային Հայաստանում արագացված տեմպերով իրագործվում է ռազմական սպառման ապրանքների նոր տեսակների արտադրությունը, առաջին հերթին զարկ է տրվում էլեկտրամեքենաշինության և սարքաշինության, էլեկտրատեխնիկական և ռադիոտեխնիկական արդյունաբերության զարգացմանը: Արդեն հետպատերազմյան 13 տարիների ընթացքում հանրապետությունում կառուցված և շահագործման հանձնված 200 նոր արդյունաբերական ձեռնարկությունների զգալի մասը սպասարկում էր երկրի ռազմաարդյունաբերական ոլորտը: Հայաստանում արտադրվում էր բարձր որակի կաուչուկ, պղինձ, մոլիբդեն, ալյումին, քիմիական տարբեր նյութեր, պլաստմասսաներ, էլեկտրագեներատորներ, տրանսֆորմատորներ, շարժական էլեկտրակայաններ, կոմպրեսորներ, հիդրոտուրբիններ, կաբելներ, ճշգրիտ էլեկտրասարքավորումներ, հրակայուն

նյութեր և այլն: Այդ արտադրանքի գերակշիռ մասն ուներ ռազմապաշտպանական նշանակություն:

- 1960 թ. սկսած Խորհրդային Հայաստանի մասնակցությունը ԽՍՀՄ ՌԱՀ–ում ձեռք է բերում որակական նոր, առավել կանոնակարգված և հաստատագրված բնույթ: Այսուհետ ՀԽՍՀ–ի յուրաքանչյուր հաշվետու տարվա ռազմական արտադրանքի վերաբերյալ ստուգիչ–հսկիչ առաջադրանքներն ընդունվում են ՀԿԿ Կենտկոմի բյուրոյի և ՀԽՍՀ Նախարարների Խորհրդի փակ նիստերում: ՀԽՍՀ–ում ռազմական տեխնիկայի և սպառազինության, գույքի և միջոցների արտադրության պլանները յուրաքանչյուր առանձին տարվա համար պարբերաբար ճշգրտվում և որոշ փոփոխություններով ու լրացումներով հաստատվում էին ՀԿԿ Կենտկոմի բյուրոյի և ՀԽՍՀ Նախարարների Խորհրդի որոշումներով:

- 1960–ական թթ. հանրապետությունն ամբողջությամբ ներգրավվեց Խորհրդային ՌԱՀ–ում, այստեղ ձևավորվեցին ոլորտի մի շարք ձեռնարկություններ և արտադրամասեր, որտեղ թողարկվում էին ռազմական նորագույն բարդ տեխնիկայի և սպառազինության համար համալրող մասեր և սարքավորումներ, երկրի պաշտպանունակության ամրապնդման և Խորհրդային բանակի համար ռազմամթերքների մասեր. հակատանկային և ինժեներական ականների պատյաններ, պայթուցիչներ, ռազմական գույքի այլ տեսակներ ու միջոցներ: Հայաստանի ռազմապաշտպանական ոլորտի առաջատար Հայէլեկտրագործարանում արտադրվեցին վրագետնյա հատուկ էլեկտրաուժային սարքավորումներ, շարժական տրանսֆորմատորային ենթակայաններ և գազատուրբինային ագրեգատներ՝ Խորհրդային զենիթահրթիռային նորագույն համակարգերը՝ «Կրուգ», «Կուբ», «Ռալ», «Ս–75Մ» («Վոլխով»), «Ս–120», «Ս–125» («Նևա»), «Ս–200» լրակազմելու համար:

- 1970–1980–ական թթ. ռազմապաշտպանական արտադրության մեծ ծավալի աշխատանքներ են իրականացվել Երևանի «Էլեկտրոն» հայկական արտադրական միավորումում, որը տարի-

ների ընթացքում դարձավ ԽՍՀՄ ռադիոտեխնիկական խոշոր ձեռնարկություններից մեկը: Վերջինիս արտադրական մասնաճյուղերը գործում էին Հայաստանի տարբեր շրջաններում՝ Կիրովականում, Էջմիածնում, Արուսյանում, Կապանում, Գորիսում, Լենինականում, Բերդում: ԽՍՀՄ պաշտպանության նախարարության պատվերներով «Էլեկտրոն» միավորման ձեռնարկությունները խորհրդային տարիներին թողարկել են մենաշնորհային արտադրանք՝ ԽՍՀՄ ռազմաօդային ուժերի ինքնաթիռների թռիչքները և դրանց անվտանգությունն ապահովող, երկրի ցամաքային և օդային սահմաններն ու ուղիները վերահսկող ռադիոտեղորոշումային կայանների ԿԱՀ-երը համալրող ռադիոէլեկտրոնային սարքավորումներ և մասեր:

- ԽՍՀՄ սարքաշինության, ավտոմատացման միջոցների և կառավարման համակարգերի նախարարության գծով օդային բարձիկներով և ստորջրյա թևերով նավերի ստեղծման և կառուցման միութենական ծրագրում էր ներգրավված Երևանի «Էլեկտրասարք» արտադրական միավորումը: Թռչող ապարատների համար ԿԱՀ-երի արտադրություն կազմակերպվեց Երևանի «Հրազդան» գործարանում: Արդիական ռազմական արտադրություն կազմակերպելու նպատակով գործարանի հիմքի վրա ստեղծվեց Հայաստանի «Ավիահամալիր» արտադրական միավորումը:

- ԽՍՀՄ հակաօդային պաշտպանության համակարգի ստեղծմանն է մասնակցել «Հրազդանմեքենա» միավորումը: Այստեղ թողարկվել են ռադիոէլեկտրոնային սարքավորումներ հակաօդային պաշտպանության «ՕՍԱ», «ԿՈՒԲ», «Ս-75» զենիթաիրթիռային համակարգերի ռադիոտեղորոշումային կայանների համար, շարժական և ստացիոնար կապի միջոցներ խորհրդային զինված ուժերի տեխնիկական միջոցների ապահովման համար:

- Խորհրդային Հայաստանում արտադրված ռազմատեխնիկական գույքի, հատուկ միջոցների առանձին հանգույցների և լրակազմ ապրանքների որոշ տեսակներ ԽՍՀՄ ՌԱՀ-ի գործարաններ

րից և ձեռնարկություններից բացի՝ արտահանվել են սոցիալիստական և տնտեսական առունով թույլ զարգացած երկրներ՝ Բուլղարիա, Հունգարիա, Լեհաստան, Ռումինիա, Գերմանիայի Դեմոկրատական Հանրապետություն, Չեխոսլովակիա, Հարավսլավիա, Իրաք, Իրան, Եգիպտոս, Վիետնամ, Հյուսիսային Կորեա, Մոնղոլիա, Հնդկաստան, Ցեյլոն, Եմեն, Գվինեա, Կուբա, Գանա և այլն:

- Հայաստանի իշխանությունները կարևորում և խթանում էին ռազմապաշտպանական ոլորտի արդյունաբերական խոշոր ձեռնարկությունների մասնաճյուղերի և առանձին արտադրամասերի ստեղծումը հանրապետության տարբեր շրջաններում: Ժամանակակից արդյունաբերական նոր ձեռնարկությունների կառուցումը նպաստում էր հանրապետության շրջանների, քաղաքների և գյուղական բնակավայրերի աննախադեպ առաջընթացին և զարգացմանը, տեղերում սոցիալ-տնտեսական, կոմունալ-կենցաղային պայմանների բարելավմանը, գործազրկության վերացմանը, բնակչության աճին: Կենտրոնական իշխանությունների հետ համատեղ ձեռնարկած համալիր միջոցառումների արդյունքում խորհրդային ՌԱՀ-ը սպասարկող ձեռնարկություններ հիմնվեցին Լենինականում, Արթիկում, Մարալիկում, Ստեփանավանում, Կիրովականում, Դիլիջանում, Իջևանում, Բերդում, Ապարանում, Հրազդանում, Չարենցավանում, Աբովյանում, Նոր Հաճնում, Արզնիում, Ղուկասյանում, Էջմիածնում, Աշտարակում, Օշականում, Վեդիում, Սևանում, Կամոյում, Վարդենիսում, Մարտունիում, Կապանում, Մեղրիում, Գորիսում, Տաթևում, Տեղում, Կորնիձորում, Սիսիանում, Գոռհայքում, Դաստակերտում և այլն:

- Հետպատերազմյան տասնամյակներին խորհրդային ՌԱՀ-ի համակարգում ՀԽՍՀ արդյունաբերական ձեռնարկությունների հետ մեկտեղ ծանրակշիռ ներգրավվածություն ունեցան հանրապետության գիտահետազոտական, նախագծակոնստրուկտորային հաստատությունները, գիտության ֆիզիկայի, ռադիոֆիզիկայի, մաթեմատիկայի, մեխանիկայի, ռադիոէլեկտրոնիկայի, էլեկտրա-

մեխանիկայի, աստղաֆիզիկայի, քիմիայի, միկրոկենսաբանության, դեղագիտության և այլ ճյուղերը:

1960–ական թթ. սկզբից հանրապետության գիտությունը մասնակից էր դառնում խորհրդային տիեզերական ծրագրին, որտեղ առանցքային տեղ էր գրավում ռազմական բաղադրիչը: ՀԽՍՀ ԳԱ–ում իրականացվեցին արտամթնոլորտային աստղաֆիզիկական հետազոտություններ բարձրաթռիչք հրթիռների և երկրի արհեստական արբանյակների օգտագործմամբ: Տիեզերական տարածքի հսկողության ասպարեզում գիտական հետազոտությունների, գերհեռու տիեզերական կապերի և ռադիոտեխնիկական հատուկ նշանակության համակարգերի, անտենասպտիկական կայանքների և ռադիոընդունիչների համասարքերի ստեղծման խոշոր կենտրոններից էր Հայաստանում կազմակերպված Համամիութենական գիտահետազոտական ինստիտուտի Ռադիոֆիզիկական չափումների գիտահետազոտական բաժանմունքը, որը հետագայում վերակազմավորվեց ինստիտուտի: Տիեզերագիտական հետազոտությունների բնագավառի առաջատար կազմակերպություններից էին «Աստրո» ԳԱՄ–ը, Օպտիկաֆիզիկական չափումների համամիութենական գիտահետազոտական ինստիտուտի Երևանի մասնաճյուղը, «Գրանիտ» հատուկ կոնստրուկտորական բյուրոն և այլն:

- Խորհրդային Հայաստանում առավել բարձր ցուցանիշներ արձանագրվեցին հատկապես ռադիոէլեկտրոնիկայի բնագավառում, որի առաջատար կենտրոն դարձավ Երևանի մաթեմատիկական մեքենաների գիտահետազոտական ինստիտուտը (ԵրՄՄԳՀԻ): Ընդհուպ մինչև ԽՍՀՄ–ի փլուզումը ԵրՄՄԳՀԻ–ում ռազմապաշտպանական նշանակություն ունեցող կարևոր աշխատանքներ իրականացվեցին ԽՍՀՄ ռազմաօդային ուժերի, խորհրդային նորագույն ռազմական տեխնիկայի համար ԷՂՄ–ների և ԿԱՅ–երի նոր տեսակների ստեղծման ուղղությամբ: Խորհրդային շուրջ 35 տարիների ընթացքում ինստիտուտի գործունեությունը ոչ միայն ապահովեց երկրի ռազմաարդյունաբերության կարիքները, այլև

նպաստեց հանրապետությունում արդյունաբերական նվազ մետաղատար և էներգատար նոր ճյուղերի ստեղծմանն ու զարգացմանը:

- Խորհրդային տարիներին «Կոմետա» ԿԳՉԻ հայաստանյան մասնաճյուղում մշակվեցին և պատրաստվեցին ռազմապաշտպանական կարևոր կիրառություն ունեցող ռադիոսարքեր՝ սուզանավեր հայտնաբերելու համար բարձր զգայնությամբ բազմաճառագայթային համակարգեր: Դրանք կիրառվեցին նաև ռազմական ինքնաթիռներում և տիեզերական համակարգերի լրակազմերում: 1970–1980–ական թթ. մեծ ծավալների աշխատանքներ են իրականացվել ՀԽՍՄ ԳԱ ռադիոֆիզիկայի և էլեկտրոնիկայի ինստիտուտում, Երևանի «Ազաթ», «Ալֆա», «Գամմա», «Սևան», «Վոլնա» գիտահետազոտական և գիտաարտադրական կազմակերպություններում, «Սիգմալ» կոնստրուկտորական բյուրոյում, Լենինականի «Մազնոն» հատուկ կոնստրուկտորական տեխնոլոգիական բյուրոյում և այլն:

- Ռազմապաշտպանական նպատակներով, խորհրդային ռեակտիվ և հրթիռային նորագույն տեխնիկան համալրելու համար ԷՅՄ–ների, ՍԷՅՄ–ների, ԿԱՅ–երի, ղեկավարման վահանակների, էլեկտրատեխնիկական սարքավորումների, ռադիոէլեկտրոնային հատուկ այլ սարքերի, միջոցների և հանգույցների, քիմիական, դեղագործական, կենսաբանական միջոցների մշակման և ստեղծման ոլորտում Խորհրդային Հայաստանի, հայ գիտնականների և մասնագետների նվաճումները բացառիկ են: Իրավամբ, հանրապետությունը ԽՍՀՄ–ում վաստակել էր խորհրդային «Սիլիկոնային հովտի» ամուր համբավը:

- Հայաստանի տարածքում գտնվող ոչ մի արտադրական ձեռնարկություն չէր թողարկում զենքի ու զինամթերքի, ռազմական տեխնիկայի և սպառազինության վերջնական արտադրանք: Դա խորհրդային ՌԱՅ–ի ընդգծված առանձնահատկություններից էր՝ ռազմական համակարգերի վերջնական ու ամբողջական արտադրանքի բացառումը ոչ միայն մեկ գործարանային համալիրի շրջա-

նակներում, այլև միութենական մեկ հանրապետությունում, բացառությամբ Խորհրդային Ռուսաստանի: Կենտրոնական իշխանությունների նպատակը հստակ էր՝ որ ամբողջ երկիրը գտնվի տնտեսական սերտ ու փոխադարձ կոոպերատիվ կապերի մեջ, իսկ հանրապետությունները զերծ մնան ինքնաբավ միավորներ դառնալու հնարավորությունից:

- Խորհրդային Հայաստանում կազմակերպված ռազմապաշտպանական արտադրության բարդ և պատասխանատու գործընթացը թեև արձանագրեց նշանակալի հաջողություններ, սակայն ամբողջությամբ հարթ չէր: Ոլորտում ընդգրկված որոշ գործարաններ և արտադրամասեր երբեմն թերակատարում էին հաստատված պլանները, թողարկում խոտան և անորակ արտադրանք, ձգձգում նատակարարումները խորհրդային ՌԱՀ-ի ձեռնարկություններին: Խորհրդային տնտեսությանը բնորոշ բացասական այդ երևույթներն առավել խորացան 1980-ական թթ. սկզբներից, երբ խորհրդային տնտեսությունը, այդ թվում ՌԱՀ-ը, ծանր ժամանակներ էին ապրում: Առկա բացասական երևույթները վերացնելուն ուղղված խորհրդային իշխանությունների կողմից ձեռնարկված քայլերը, սակայն, հիմնականում արդյունավետ չէին և դրական տեղաշարժերի չհանգեցրին: Էլ ավելի խորանալով՝ դրանք շարունակվեցին մինչև ԽՍՀՄ-ի փլուզումը:

- 1985–1991 թթ. «վերակառուցման» քաղաքականությունը, միջազգային հարաբերություններում լարվածության «լիցքաթափումը» բերեց ԽՍՀՄ ՌԱՀ-ի ամբողջական վերափոխմանը, սկսվեց ռազմական արդյունաբերության ոլորտի ձեռնարկությունների փոխարկումը քաղաքացիական արտադրության (կոնվերսիա): Կոնվերսիայի ծրագրերում բացահայտ առաջնությունը տրվեց սպառողական ապրանքների և կենցաղային տեխնիկայի թողարկմանը: Սակայն միանգամայն մրցունակ լինելով ռազմապաշտպանական արտադրանքի ոլորտում, խորհրդային ՌԱՀ-ը բոլորովին անմրցունակ գտնվեց բնակչության համար լայն օգտագործման ապրանքների արտադրման ոլորտում:

- Խորհրդային Հայաստանում իրականացվեցին ռազմապաշտպանական, քաղաքացիական պաշտպանության, մոբիլիզացիոն պաշարների ստեղծման և կուտակման մի շարք միջոցառումներ, կառուցվեցին թաքստոցներ, ապաստարաններ և այլն: Հատուկ ժամանակներում ՀԽՍՀ տարածքում ռազմավարական նշանակության ավտոճանապարհների օգտագործման պատրաստվածությունը բարձրացնելու, նրանցով հրթիռային և ռազմական այլ տեխնիկայի թողունակությունն ապահովելու նպատակով՝ ՀԽՍՀ կառավարության որոշումներով և հանձնարարականներով վերանորոգվեցին հանրապետության գլխավոր մայրուղիներն ու ճանապարհները, կանուրջները: ՀԽՍՀ հակաօդային պաշտպանությունն ապահովելու նպատակով հանրապետության տարածքում տեղակայված էր հակաօդային պաշտպանության N զորամասի զենիթահրթիռային N բրիգադը: Վերջինիս կազմի մեջ մտնում էր զենիթահրթիռային 9 դիվիզիոն, որոնցից 3–ը զինված էին հրթիռներով և իրականացնում էին մարտական հերթապահություն: Ջենիթահրթիռային բրիգադը համալրված էր № 75 և № 125 համակարգերով, որոնք համապատասխանաբար ներառում էին մինչև 70 և 50 կմ թռիչքի հեռավորությամբ մարտական հրթիռներ և ռադիոտեղորոշումային կայաններ: Մինչև 1988 թ. № 75 համակարգի հրթիռները զինված էին միջուկային մարտագլխիկներով:

Այսպիսով, Խորհրդային Հայաստանում ռազմապաշտպանական միջոցառումների անցկացումը նպաստեց հանրապետության պաշտպանունակության և անվտանգության ամրապնդմանը, իսկ ռազմաարդյունաբերության զարգացումը լուրջ խթան հանդիսացավ երկրի տնտեսության և արդյունաբերության զարգացման, սոցիալ–տնտեսական խնդիրների լուծման, բնակչության աճի և զբաղվածության ապահովման, կենսամակարդակի բարձրացման համար: Հայաստանի ամբողջ տարածքում ձևավորվեցին արտադրական մեծ հզորություններ, տասնյակ արդյունաբերական կենտրոններ: Հանրապետության արտադրական բոլոր հզորությունների շուրջ 40 %-ն այս կամ այն չափով սպասարկում էր Խորհրդային

ռազմական արդյունաբերությանը: ՀԽՍՀ–ն ապահովում էր համամիութենական ՌԱՀ–ի բարձրտեխնոլոգիական, ինտելեկտուալ հատվածը: Հանրապետությունը ԽՍՀՄ–ում առաջատար դիրքեր էր զբաղեցնում համակարգչային, միկրոէլեկտրոնային, ռադիոէլեկտրոնային, օպտիկաֆիզիկական, ՀՕՊ–ի և ավիացիոն–տիեզերական համակարգերի համալրման բաղադրիչների մշակման և արտադրության ոլորտում: Դրանում ընդգրկված տասնյակ ձեռնարկություններում, գիտահետազոտական և գիտաարտադրական կազմակերպություններում մշակվել և թողարկվել է համամիութենական ռազմական և տիեզերական ռադիոէլեկտրոնիկայի ընդհանուր ծավալի 30–40 %-ը: Ռազմապաշտպանական ոլորտի զարգացվածության ընդհանուր մակարդակով Հայաստանը՝ Խորհրդային Ռուսաստանից, Ուկրաինայից և Բելառուսից հետո ԽՍՀՄ–ում զբաղեցնում էր 4–րդ պատվավոր տեղը: Էլեկտրատեխնիկանան մեքենաշինության արտադրության ծավալով Հայաստանը 2–րդն էր, իսկ սարքաշինությամբ՝ 5–րդը: ԽՍՀՄ ՌԱՀ–ի համակարգում ներգրավված Խորհրդային Հայաստանի աշխատողների ընդհանուր թվական աստիճանը, համեմատած հանրապետության բնակչության թվի հետ, հասնում էր գրեթե 1 %-ի, և այդ ցուցանիշով Խորհրդային Հայաստանը զիջում էր միայն նույն Ռուսաստանին, Ուկրաինային և Բելառուսին:

Իրավամբ, Խորհրդային տարիներին Հայաստանի տնտեսության և արդյունաբերության, գիտության աննախադեպ զարգացումը մեծ չափով պայմանավորված էր հանրապետության ռազմապաշտպանական ոլորտի ձեռնարկությունների և կազմակերպությունների գործունեությամբ:

РЕЗЮМЕ

В монографии на основе многочисленных рассекреченных архивных документов, исторических свидетельств, опубликованных сборников документов и материалов, а также научной литературы впервые в армянской историографии обобщенно и всесторонне изучается проблема участия отраслей военно–оборонной промышленности и науки Советской Армении в военно–промышленном комплексе (ВПК) СССР в 1922–1991 годах. В исследовании рассмотрены также вопросы организации и проведения в Советской Армении военно–оборонных мероприятий.

Кроме научно–практического значения актуальность исследования выражается в том, что в деле организации и развития ВПК Республика Армения в рамках ОДКБ тесно сотрудничает с некоторыми странами бывшего СССР, в первую очередь – с Российской Федерацией. Страны осуществляют комплексные мероприятия по укреплению обороноспособности Армении, в частности – создается совместная система противовоздушной обороны (ПВО).

В монографии показывается, что с приходом к власти большевики стали уделять особое внимание вопросам обороноспособности и развития военно–оборонной промышленности Советской России. Уже к концу 1920 г. в стране были заложены основы централизованной системы управления военной промышленностью, что стало залогом ускоренного развития отрасли. В сравнительно мирный период 1920–1930–ых гг. Советский Союз предпринял решительные шаги для становления и развития военно–оборонной промышленности, и уже к

началу Великой Отечественной войны задача создания советского военно–промышленного комплекса была практически решена.

На момент советизации экономика Армении находилась в крайне истощенном состоянии, а промышленность представляла собой пару медеплавильных заводов и полуразрушенных механических мастерских с устаревшими и изношенными средствами производства. В течение же двух десятилетий советской власти выработка электроэнергии в республике по сравнению с досоветским периодом увеличилась в 67 раз, были созданы и введены в действие большие промышленные мощности, заложены новые отрасли промышленности – химическая, машиностроительная и т.д. Уже к началу 1940 г. по сравнению с 1913 г. объем промышленной продукции в республике вырос в 8,7, а продукция машиностроительной и металлообрабатывающей промышленности – в 15 раз.

Одним из ведущих предприятий военно–химической промышленности СССР становится Ереванский завод синтетического каучука – СК “Совпрен”. Производство каучука в Советской стране имело принципиальнейшее значение, ведь столь важный для военного производства материал СССР закупал по высокой цене из-за границы. Тем самым, армянский каучук должен был в скором времени ограничить зависимость Советов от его импорта. Первую продукцию хлоропренового каучука СК “Совпрен” выработал в марте 1940 г., в самый разгар Второй мировой войны.

Создание разветвленной промышленности в Советской Армении в 1920–1930–ых гг. и ее развитие стало основой для вовлечения республики в военно–оборонные мероприятия Закавказского военного

округа СССР и в оборонно–промышленный комплекс страны в годы Второй мировой и Великой Отечественной войн.

Являясь приграничной территорией СССР, Советская Армения воспринималась как территория вероятных военных действий и, одновременно, как заслон против возможной турецкой агрессии против СССР. Накануне Великой Отечественной войны Советский Союз рассматривал Турцию как потенциального противника и вынашивал определенные планы. Милитаризация Турции при весомой поддержке Франции и Великобритании не могла не беспокоить советское руководство. Оно приступило к наращиванию военного потенциала в Закавказье, с начала 1940 г. в Закавказский военный округ стали перебрасываться авиационные части военных истребителей и бомбардировщиков, а также артиллерийские и танковые части из других военных округов страны. В основном эти силы перебрасывались в Советский Азербайджан, но доставалось также и Армении с Грузией. В этом контексте, вопросы обороноспособности Армении, наращивания ее военно–промышленного потенциала находились в центре постоянного внимания советского руководства и военного командования.

С началом Второй мировой войны высшее руководство СССР стало уделять особое внимание развитию советской авиационной промышленности и военного самолетостроения. Вскоре перед советским руководством стал вопрос о необходимости срочной реконструкции и переоборудования старых предприятий, а также основания новых, расширения географии самолетостроительных заводов, их строительства в отдаленных южных районах страны, в частности на

Кавказе и в Закавказье. По заданию Политбюро ЦК ВКП(б) правительство СССР 19-го сентября 1940 г. принимает решение о строительстве самолетостроительного завода в Советской Армении – в Ереване. Исходя из режима секретности, ужесточенного в СССР в связи с началом войны, заводу присваивается № 447 – как особо секретному предприятию военно–оборонной промышленности. Работы по планированию и строительству завода № 447 осуществлялись под особым руководством и надзором Наркомата авиационной промышленности СССР. О ходе строительства лично руководителю страны И. Сталину еженедельно докладывал первый секретарь ЦК компартии Армении Г. Арутюнян. Строительство завода, которое должно было быть завершено к февралю 1942 года, в связи с началом Великой Отечественной войны было временно остановлено. Однако, уже с середины 1942 г. работы по строительству завода были возобновлены, а уже с осени – на заводе ремонтировались неисправные военные самолеты и истребители. Согласно постановлению Государственного комитета обороны СССР от 8-го октября 1943 г. и приказу наркома авиационной промышленности СССР А. Шагурина от 1-го декабря 1943 г. – Ереванский завод № 447, в кооперации с Тбилисским заводом № 31, в кратчайшие сроки освоил производство шасси, крыльев и других агрегатов для советских истребителей “Як–3”. В конце войны на заводе было организовано серийное производство учебно–тренировочных легких самолетов “УТ–2М”. После окончания войны завод № 447 был перепрофилирован в завод “Армэлектромаш” и в скором времени стал одним из ведущих предприятий советского ВПК.

С началом Великой Отечественной войны высшее руководство СССР стало уделять особое внимание развитию оборонной промышленности и производству военного обмундирования, снаряжения, оружия и боеприпасов в районах глубокого тыла. Согласно утвержденным планам, в первые месяцы войны заказы на поставку стратегического сырья и производства военной продукции получили и советские республики Закавказья, в том числе Армения. Для решения поставленных перед Советской Арменией задач в республике имелись необходимые ресурсы и, в главную очередь, многоотраслевая развитая промышленность. С началом войны многие промышленные предприятия Советской Армении были переоборудованы на военный лад и начали выпускать военную продукцию.

Уже к концу 1941 г. на предприятиях тяжелой и химической промышленности республики, в механических и металлообрабатывающих мастерских заводов и комбинатов производили корпуса зажигательных авиабомб, противотанковых и противопехотных мин, находились в стадии разработки и освоения производство минометов, мин, авиабомб, ручных гранат и т.д.

За годы войны в военно–оборонном производстве были задействованы почти все отрасли промышленности республики, около 50 заводов и фабрик, механических мастерских и других предприятий. Ведущими предприятиями военно–оборонной отрасли производства республики стали Ереванский машиностроительный завод имени Ф. Дзержинского, Ереванский химкомбинат имени С. Кирова (№ 742), Ереванский завод № 722, Ереванский самолетостроительный завод № 447 и др. Всего за годы войны на предприятиях военно–оборонной

промышленности республики было произведено 10 видов боеприпасов (зажигательные авиабомбы, снаряды, противотанковые и противопехотные мины, ручные гранаты и т.д.), 1 – вооружения (ротные минометы), 6 – средств армейской связи, 47 видов вещевого снаряжения, 20 – химпродуктов, 9 – инженерно–технического и артиллерийского имущества, несколько десятков видов военного обмундирования и т.д. Для нужд фронта и военно–промышленных предприятий страны Армения поставляла стратегическое сырье – медь, молибден, синтетический каучук, карбид, каустическую соду, карбинол, другую продукцию металлургических и химических комбинатов.

Весомый вклад в организацию военно–оборонной промышленности республики и военного производства в годы войны внесли ученые и наука Советской Армении. Состоявшийся 19–20 ноября 1941 г. 9–й пленум ЦК КП(б) Армении поставил перед ними серьезные задачи. В действительности, без весомой научно–технической базы республика была бы не в состоянии в столь кратчайшие сроки завершить перестройку промышленности на военные рельсы, эффективно использовать возможности промышленных предприятий республики. С самого начала войны академические и вузовские научно–исследовательские коллективы, кафедры и лаборатории были вовлечены в выполнение серьезных задач для обороны страны и повышения боеготовности армии. Своими исследованиями и открытиями, новаторскими предложениями армянские ученые внесли значительный вклад в создание и развитие военно–оборонной промышленности республики, способствовали усовершенствованию качества оборонной продукции.

В результате исследований ученых Института химии АрмФАН-а были созданы реактивные вещества и составляющие, которые способствовали получению качественного искусственного каучука, металлов, активированного угля, другой продукции для нужд военной промышленности. Армянским химикам удалось также разработать эффективный способ получения важного вещества – ферросилиция. Производимый на Ереванском и Кироваканском химкомбинатах ферросилиций использовался в металлургии при выплавке сверхтвердой брони, значение которого для нужд военной промышленности невозможно переоценить. Не менее важным было и другое открытие – оригинальный метод получения химического соединения тринитробензол, который был предложен научным сотрудником института, профессором Ереванского госуниверситета Ваче Исагулянцем. Тринитробензол, как взрывчатка, использовался в изготовлении боеприпасов вместо тротила, его качественные особенности имели преимущество в сравнении с последним.

Важные биологические, медицинские, фармацевтические исследования проводились в специальных научно-производственных лабораториях при кафедрах фармацевтической и органической химии Ереванского медицинского института. Здесь были созданы и внедрены в производство медицинские препараты, лекарства, различные индикаторы и химреактивы, необходимые как для выявления боевых отравляющих веществ, так и для защиты от них. Отметим, что в результате плодотворной работы кафедры органической химии под руководством будущего академика АН Армении Арменака Мнджояна уже к лету 1943 г. было налажено производство свыше 20 видов

медикаментов, в том числе, болеутоляющих, а также 40 названий индикаторов и химреактивов. Работа кафедры была удостоена высокой оценки командования Красной Армии и Военно-Морского флота. В деле выполнения заказов армии и флота коллективам ряда предприятий Еревана существенную помощь оказала научная группа физиков во главе с Норайром Кочаряном.

В ноябре 1943 г. на основе АрмФАН-а была создана Академия наук Армянской ССР, первым президентом которого стал академик И. А. Орбели, ученые республики получили еще больше возможностей для новых исследований и участия в процессе выполнения военно-оборонных задач. Особо важным исследованием была теория рассеивания света в мутной среде, которую разработал будущий президент Академии наук Армении, всемирно известный ученый Виктор Амбарцумян. На основе предложенного им же принципа инвариантности, эта теория сразу же получила широкое применение в различных областях науки и техники, особенно в военных целях, широко была использована при изготовлении оптических приборов ночного видения.

Таким образом, в годы войны специалисты разных областей науки Советской Армении: инженеры, геологи, химики, физики, биологи, фармакологи и др. внесли существенный вклад в дело развития военно-оборонной промышленности, укрепления обороноспособности страны, повышения боеспособности советских Вооруженных Сил, победы советского народа в войне.

Основанные в республике в годы войны новые промышленные мощности и отрасли производства: самолетостроение, станкостроение, электромашиностроение, приборостроение и т.д., обозначили дальней-

шие пути развития промышленности Советской Армении в послевоенные годы и более тесного вовлечения страны в советский военно–промышленный комплекс.

После окончания Великой Отечественной войны Советская Армения получила свою часть “немецких военных контрибуций” – за героическое участие ее сынов в боях на фронтах Второй мировой и Великой Отечественной войн, за сотни тысяч человеческих жизней, отданных Победе. Благодаря тому, что в первые послевоенные годы были получены оборудование и сотни высокотехнических станков немецких заводов и предприятий промышленные предприятия республики были переоснащены и пополнены дорогостоящим совершенным оборудованием. Это дало возможность развить в республике такие отрасли промышленности как электромашиностроение, станкостроение, приборостроение и др., повысить вовлеченность республики в советский военно–промышленный комплекс.

В первые послевоенные десятилетия своим формированием и стабильным развитием советский ВПК был «обязан» начавшейся с конца 1940–ых годов холодной войне и набирающей обороты военно–технической революции. С началом 1950–ых годов в СССР наблюдается значительный рост расходов на ВПК. Ее приоритетами становятся создание и развитие атомного оружия, реактивной, зенитно–ракетной новейшей техники, радиолокационных систем противовоздушной обороны и т.д. Проводимые в СССР в 1957–1964 годах административно–хозяйственные реформы были направлены также на децентрализацию советского ВПК и системы ее управления. В ВПК страны усиливается координирующая роль Военно–промышленной

комиссии при Президиуме Совета Министров СССР, а также отдела Оборонной промышленности ЦК КПСС. После свертывания реформ с середины 1960-ых годов начинается новый этап централизации системы управления ВПК, окончательно формируется так называемая “девятка” руководящих министерств военно-оборонной промышленности (авиационной, оборонной, судостроительной, химической, электронной, электротехнической промышленности, радиопромышленности, общего машиностроения, среднего машиностроения). В этот период были окончательно сформированы приоритеты советского ВПК и система ее управления. Была также подготовлена прочная научно-техническая и производственная база для выпуска всех видов новейшей техники и вооружения. Советский ВПК становится социально-экономической основой СССР, возрастает ее определяющая роль в партийно-политической жизни страны.

В послевоенные годы в военно-оборонную сферу страны продолжила вносить свой весомый вклад химическая промышленность Советской Армении. На Ереванском химзаводе им С. Кирова производился высококачественный искусственный каучук, клеи, другие химические продукты. Кироваканский химический и электролизный заводы с начала 1950-ых годов начали производство синтетического корунда, меламина, других химических продуктов для нужд советского ВПК и Вооруженных Сил. Здесь производилась так называемая “тяжелая вода” – главный компонент для производства атомных и водородных бомб.

Начиная с 1960 г. участие Советской Армении в ВПК СССР приобретает более упорядоченный характер. Задания относительно

военного производства Арм. ССР на каждый расчетный год принимаются на закрытых заседаниях Бюро ЦК КП Армении и Совета министров Арм. ССР. Планы по производству в республике комплектующих изделий военной техники и вооружения на каждый отдельный год периодически уточнялись и с некоторыми изменениями и дополнениями утверждались решениями Бюро ЦК КП Армении и Совета министров Арм. ССР.

В 1960–1980 гг. на предприятиях военно–оборонной отрасли промышленности Советской Армении было налажено производство электронных вычислительных машин (ЭВМ), автоматизированных систем управления (АСУ), специального наземного электросилового оборудования, средств радиоэлектронной и космической связи и слежения, других изделий и средств для комплектования новейшей ракетной и реактивной техники, радиолокационных станций и зенитно–ракетных комплексов противовоздушной обороны: “Круг”, “Куб”, “Даль”, “С–125” (“Волхов”), “С–120”, (“Нева”), “С–200” и др., советских подводных лодок и военных кораблей, авиационно–космических аппаратов, для нужд Вооруженных Сил и советского ВПК.

Большая работа по военно–оборонному производству была проделана на “Армэлектрозаводе”, предприятиях армянского промышленного объединения “Электрон”, “Электроприбор”, “Разданмаш” и др. С годами они стали одними из крупнейших предприятий ВПК СССР. По заказам Министерства обороны СССР предприятия в советские годы выпускали уникальную, в основном – монопольную продукцию.

Ереванское промышленное объединение “Электроприбор” было вовлечено в союзную программу Министерства приборостроения, средств автоматизации и систем управления СССР по созданию и производству кораблей с воздушными подушками и подводными крыльями. Производство АСУ для летательных аппаратов было налажено на ереванском заводе “Раздан”. Для организации современного военного производства на основе завода было создано объединение “Авиакомплекс”. Объединение “Разданмаш” приняло участие в создании противовоздушной обороны СССР. Здесь производились радиоэлектронные приборы для радиолокационных станций зенитно-ракетных комплексов противовоздушной обороны: “Оса”, “Куб”, “С-75”, переносные и стационарные средства связи для обеспечения технических средств советских Вооруженных Сил.

Вместе с тем надо отметить, что ни одно из промышленных предприятий, находящихся на территории Армении, не выпускало конечную военную продукцию. Это было явной особенностью советского ВПК – исключение законченного и целостного производства военных систем и военной техники не только в рамках одного заводского комплекса, но и в одной союзной республике, исключением была Советская Россия. Цель центральных властей была ясна – чтобы вся страна находилась в тесных экономических, взаимосооперированных связях, а национальные республики не имели бы возможности стать самодостаточными.

Кроме заводов и предприятий ВПК СССР, произведенные в Советской Армении некоторые виды военно-технического оборудования, отдельных узлов, комплектующих деталей, специальных

средств экспортировались в социалистические и в слаборазвитые в экономическом отношении страны – Болгарию, Венгрию, Польшу, Румынию, ГДР, Чехословакию, Югославию, Ирак, Иран, Египет, Вьетнам, Северную Корею, Монголию, Индию, Цейлон, Йемен, Гвинею, Кубу, Ганну и др.

Власти Армении придавали большое значение созданию предприятий и отдельных цехов крупных промышленных предприятий военно–оборонной отрасли в разных районах республики. Строительство современных промышленных предприятий способствовало небывалому развитию и прогрессу отдаленных районов, городов и сельских местностей республики, улучшению социально–экономических, коммунально–бытовых условий на местах, ликвидации безработицы, росту населения. В результате предпринятых совместно с центральными властями комплексных мероприятий были созданы обслуживающие ВПК СССР предприятия в Ленинакане, Артике, Маралике, Степанаване, Кировакане, Дилижане, Иджеване, Красносельске, Берде, Апаране, Раздане, Чаренцаване, Абовяне, Арзни, Эчмиадзине, Веди, Севане, Камо, Мартуни, Капане, Мегри, Горисе, Татеве, Сисиане и др.

В условиях научно–технического прогресса послевоенных лет в системе советского ВПК наряду с промышленными предприятиями Советской Армении весомое участие приняли наука и ученые республики. Проводимая государством в этой сфере политика стимулировала дальнейшее развитие в Советской Армении математики, физики, радиофизики, радиоэлектроники, химии, микробиологии, фармацевтики, астрофизики и космологии.

С начала 1960 г. наука Армении принимала участие в космической программе Советского Союза, в которой ключевое место занимала военная составляющая. В АН Арм. ССР были осуществлены внеатмосферные астрофизические исследования с использованием ракет дальнего действия и искусственных спутников земли. Организованное в Армении научно–исследовательское отделение радиофизических измерений Всесоюзного научно–исследовательского института было крупным центром научных исследований в области наблюдений за космическим пространством, создания сверхдальних космических связей и систем специального радиотехнического назначения, антенно–оптических станций и радиоприемных комплексов. Ведущими организациями в области космических исследований были также НПО “Астро”, Ереванский филиал Всесоюзного научно–исследовательского института оптико–физических измерений, специальное конструкторское бюро “Гранит” и др.

В Советской Армении наиболее высокие показатели отмечались особенно в области радиоэлектроники, ведущим центром которой стал Ереванский научно–исследовательский институт математических машин (ЕрНИИММ). Вплоть до развала СССР в институте осуществлялись важные работы по созданию новых видов ЭВМ и АСУ для новейшей военной техники. За свою почти 35–летнюю деятельность институт не только обеспечивал военно–промышленные нужды, но и способствовал созданию и развитию в республике новых, менее металлоемких и энергоемких отраслей промышленности.

В советские годы в армянском филиале научно–исследовательского института “Комета” были разработаны и изготовлены радио-

приборы, имеющие важное военно–оборонное применение – сверхчувствительные многолучевые системы для определения местонахождения подводных лодок и кораблей. В дальнейшем они использовались также для комплектования самолетов и космических систем.

В 1970–1980 гг. большой объем работы был проделан в Институте радиофизики и электроники АН Арм. ССР, в научно–исследовательских и научно производственных организациях “Агат”, “Альфа”, “Гамма”, “Севан”, “Волна”, в конструкторском бюро “Сигнал”, в Ленинаканском специальном конструкторско–технологическом бюро “Магнон” и др.

В послевоенные годы в Советской Армении был осуществлен ряд мероприятий по военной, гражданской обороне республики, по созданию и накоплению мобилизационных запасов и т.д. По решениям и поручениям правительства Арм. ССР были отремонтированы имеющие стратегическое значение главные шоссе, дороги и мосты республики – с целью повышения их готовности к использованию в “особенный период”, для военных перевозок, обеспечения проходимости ракетной и военной техники.

Надо заметить, что для обеспечения противовоздушной обороны Арм. СССР на территории республики была дислоцирована зенитно–ракетная бригада противовоздушной обороны СССР. В составе бригады находилось 9 зенитно–ракетных дивизионов, 3 из которых были оснащены ракетами и несли боевое дежурство. Зенитно–ракетная бригада была комплектована системами № 75 и № 125, которые включали радиолокационные станции и боевые ракеты.

До 1988 г. ракеты системы № 75 были вооружены ядерными боеголовками.

Сложный и ответственный процесс военно–оборонного производства, организованный в Советской Армении, хотя и имел значительные успехи, не проходил гладко. Некоторые заводы и цеха данной отрасли иногда не выполняли утвержденных планов, зачастую выпускали брак и некачественную продукцию, задерживали поставки своей продукции предприятиям светского ВПК. Эти негативные явления, присущие советской экономике, стали более глубокими с начала 1980–х годов, когда советская экономика, в том числе ВПК, переживали трудные времена. Предпринятые советским руководством в направлении ликвидации имеющихся негативных явлений меры в основном не были результативными и не привели к положительным сдвигам. Эти явления углублялись и дальше, вплоть до развала СССР в 1991 г.

Политика “перестройки” 1985–1991 гг. привела к полному видоизменению советского ВПК, началась замена предприятий военно–промышленной отрасли на гражданское производство (конверсия). В конверсионных программах очевидное предпочтение было отдано производству предметов широкого потребления и бытовой техники. Однако “Советский ВПК, вполне конкурентноспособный в сфере военного производства, никак не мог быть конкурентноспособным в сфере производства товаров широкого потребления для населения”.

Надо отметить, что в последние годы существования СССР, вследствие катастрофического Спитакского землетрясения 1988 г., в период обострения Нагорно–Карабахского конфликта, когда след-

ствием преступной политики властей Советского Азербайджана стали погромы и убийства, депортация армянского населения республики в Советскую Армению, в условиях осуществления суровой экономической, транспортно–энергетической блокады Армении со стороны Азербайджана, военно–оборонные предприятия Советской Армении имели серьезные недостатки в осуществлении производства и плановых поставок для ВПК страны.

Таким образом, бурное развитие экономики и промышленности Советской Армении в послевоенные десятилетия было преимущественно обусловлено деятельностью предприятий электромашиностроительной, электротехнической, приборостроительной, радиоэлектронной, химической отраслей промышленности, выпускающих продукцию военно–оборонного назначения. Советская Армения обеспечивала специфическую часть общесоюзного ВПК – как правило, интеллектуальную, а также сектор электроники. В СССР Армения прочно утвердила за собой роль советской “Силиконовой долины”. Около 40 % всех производственных мощностей республики в той или иной мере обслуживали ВПК СССР. На десятках предприятий, научно–исследовательских и научно–промышленных организаций, вовлеченных в данную отрасль, было разработано и выпущено до 30–40 % общего объема всесоюзной военной и космической радиоэлектроники. По общему уровню развития военно–оборонной отрасли Армения занимала в СССР 4–е почетное место, после России, Украины и Белоруссии. По объему производства электротехнического машиностроения Армения была 2–й, а по приборостроению – 5–й.

Проведение в Советской Армении военно–оборонных мероприятий способствовало укреплению обороноспособности и безопасности республики, а развитие военно–оборонных отраслей промышленности послужило серьезным стимулом для небывалого развития экономики и промышленности республики в целом, создания новых промышленных центров, решения социальных проблем, обеспечения занятости населения, роста ее благосостояния, научно–технического прогресса.

SUMMARY

For the first time in the Armenian historiography the problem of participation of the branches of the Military Defense industry and science of Soviet Armenia in the military–industrial complex (MIC) of the USSR in 1922–1991 is generalized and comprehensively studied on the basis of numerous declassified archival documents, historical evidence, published collections of documents and materials, as well as the scientific literature. The study also examines the questions of organization and implementation of military and defensive measures in Soviet Armenia.

Besides scientific and practical value of the research its actuality is reflected in the fact that in the sphere of organization and development of the military–industrial complex of the Republic of Armenia it is working closely with some of the countries of the former Soviet Union, and, in the first place with the Russian Federation within the framework of the Collective Security Treaty Organization. The countries realize complex measures to strengthen the defense capability of the Republic of Armenia, in particular a system of air defense is in the process of creation.

The dissertation consists of introduction, four chapters, conclusion, list of primary sources and literature.

In the introduction are presented the relevance and actuality of the theme, purpose and objectives, scientific and theoretical novelty, scientific and practical significance of the study, historiography and the degree of scrutiny topics.

On the basis of a critical examination of the historical facts we show in the paper that in the 1920–1930–s the Soviet Union took decisive steps for the formation and development of the Military Defense industry, and by the beginning of the Great Patriotic War the task of creating of the Soviet military–industrial complex was practically solved.

In 1920–1930–s creation of the branched industry in Soviet Armenia and its development had become a basis for the involvement of the republic in the military–defensive measures of the Transcaucasian Military District of the USSR and the military–industrial complex of the country during the Second World War and the Great Patriotic War.

During the war years almost all branches of the industry of the Armenian SSR, about 50 factories and plants, mechanical shops and other enterprises were set in motion in the Military Defense industries. The leading enterprises of the Military and Defense industries of the republic became the Yerevan Machine Building Plant named after F. Dzerzhinsky, Yerevan Chemical Plant named after C. Kirov (№ 742), the Yerevan plant N 722, the Yerevan aircraft construction plant N 447 and others. During the war the enterprises of the Military Defense industry of the republic produced 10 types of ammunition (incendiary bombs, shells, anti-tank and anti-personnel mines, hand grenades, etc.), 1 – armament, 6 – means of army communication, 47 kinds of clothing equipment, 20 – chemical products, 9 – engineering and artillery assets, a few dozen types of military uniforms, etc.

During the years of war a significant contribution to the organization of the Military Defense industry of the republic and military production was made by the scientists and science of Soviet Armenia.

After the end of the Second World War Soviet Armenia received its part from German war reparations. Due to the received equipment from the German factories and plants, the industrial enterprises of the republic had been refitted and replenished by costly and perfect equipment. This gave the opportunity to develop such branches of industry in the republic as the electrical engineering, machine-tool construction, instrument making, etc., as well as sharply increase the involvement of the republic in the Soviet military-industrial complex.

In the postwar years at the enterprises of the Military Defense branch of industries of Soviet Armenia was established production of electronic computers, automated control systems, a special ground-electric power equipment, radio-electronic and space communications, other products and resources for kitting as modern rocket and jet technics, radar stations and anti-aircraft missile defense systems, "Crug", "Cube", "Dal", "S-125" ("Volkhov"), "P-120" ("Neva"), "P-200" et al., as well as Soviet warships and submarines, aircraft and space apparatuses, and generally for the needs of the Armed Forces and the Soviet military-industrial complex.

In conditions of the scientific and technical progress of the postwar years in the system of the Soviet military–defense complex along with industrial enterprises of Soviet Armenia, scientists and science of the republic had a weighty share. Armenia provided a specific part of the All–Union complex – as a rule, intellectual as well as the electronics' sector. Armenia firmly established its role as the Soviet "Silicon Valley" in the USSR. About 40% of the total production capacity of the republic in one way or another served Soviet military–industrial complex. Dozens of companies, research and scientific and industrial organizations involved in this sector designed and produced up to 30–40 % of the total All–Union military and space electronics. Due to the general level of the development of the Military Defense sector of Armenia it assumed the 4th honorable place in the Soviet Union, after Russia, Ukraine and Belarus. In terms of the production of electro–technical engineering Armenia was the 2nd, and instrumen making – the 5th.

At the same time it should be noted that none of the industrial enterprises of Armenia issued a final military product. This was a clear feature of the Soviet military–industrial complex – complete exclusion of the integral production of weapon systems and military equipment not only within a single factory complex, but also in any union republic, with the exception of Soviet Russia.

The realization of military and defensive activities in Soviet Armenian helped to strengthen the defense capability and security of the republic, and the growth of the Military and Defense industry served as a serious impetus for an unprecedented economic and industrial development of the republic: creation of new industrial centers, solution of social problems, providing employment of the population, the growth of its wealth, scientific and technical progress.

The main findings and results of the study are summarized and presented in the conclusion of the dissertation.